

Kees Mercks

Vertaalillusies

Kees Mercks (1944) doceerde Tsjechische en Slavische letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Hij vertaalde onder meer Ludvík Vaculík, Josef Škvorecký, Jiří Weil, Jaroslav Hašek, Ivan Klíma, Václav Havel en Bohumil Hrabal. In 1985 ontving hij de Aleida Schot-prijs en in 1987 de Martinus Nijhoff-prijs voor zijn vertalingen uit de moderne Tsjechische letterkunde.

Vertaalillusies

Komt een studente bij me langs voor een mondeling tentamen literatuur. Ze is een Tsjechische, maar woont al geruime tijd in Nederland, heeft een Nederlandse man en is na een jaar of wat redelijk tweetalig geworden. Voordat we aan het tentamen beginnen, wil ze me nog iets meedelen.

‘Wat een prachtige vertaling heb ik van je gelezen! Ik had echt het gevoel dat ik de originele tekst van Hrabal las, zo goed!’

Ik voel me gevleid: als een Tsjechischtalige dat van mijn vertaling zegt, is dat toch een geweldig compliment. Als vertaler wil je niets liever bereiken: je vertaling moet te lezen zijn als het origineel, niet alleen semantisch, maar ook stilistisch, esthetisch. De Nederlandse lezer moet evenzeer bij zich te rade gaan, plezier beleven aan semantische en vormgrappen en een traan wegpinken bij dramatische ontwikkelingen als die Tsjechische lezer dat doet wanneer hij de tekst in de originele taal leest. De doelttekst moet evenveel spring- en zoetstof hebben als de brontekst. Dat wil zeggen dat je als vertaler zoveel mogelijk verschillen tussen bron- en doelttekst creatief probeert weg te werken, maar daarbij toch de eigenaardigheden van de brontekst probeert te handhaven, en wel zo dat de vertaalde tekst natuurlijk aandoet: alsof die een oorspronkelijk Nederlandse tekst is. Daarin kun je redelijk ver gaan, maar de laatste barrière, de taal zelf, is helaas per definitie niet te nemen. Heet dat niet een asymptoot? vraag ik me als de uitgesproken alfa die ik ben af.

Het gesprek met de Tsjechisch-Nederlandse studente ging verder. De vertaler voelde zich gevleid: hoewel er feitelijk geen versmelting plaats kon hebben gevonden tussen beide talen, was het goed te horen dat er toch sprake was van een ontegenzeggelijke toenadering tussen bron- en doelttekst. Mijn volgende vraag luidde: ‘Welke vertaling heb je dan van me gelezen?’ Want ik heb een hele reeks boeken van Hrabal vertaald?

Het antwoord liet even op zich wachten: ‘Over al die boeken, zoals hij daar in een keldertje zit en oude boeken tot balen oud papier verwerkt.’

‘O ja, dat is *Al te luide eenzaamheid*. Dat is ook één van mijn lievelingsboeken.’

‘Nou, die titel zegt me niet zoveel. Is dat soms de Nederlandse titel van *Přiliš hlučná samota*?’

‘Ja,’ zei ik, ‘de Nederlandse titel heeft ook zeven lettergrepen. Is belangrijk voor de intonatie. Weet niemand natuurlijk, valt niet op, maar toch... de intonatie speelt een belangrijke rol in de rest van de vertelling.’

Ik was wat verontrust dat ze zich deze briljante Nederlandse titel niet wist te herinneren. Ik vroeg haar vervolgens naar de vorm van het boek: ‘Wat voor omslag had de uitgave die jij hebt gelezen?’

Toen kwam de aap uit de mouw. Het omslag stemde niet overeen met het omslag van mijn vertaling, waarop allemaal boeken in grote wanorde staan afgebeeld (Bert Bakker 1988), maar met de Tsjechische editie die inmiddels na de Fluwelen Revolutie kon verschijnen. Zij had het verhaal van Hrabal dus gewoon in haar moedertaal gelezen, maar had zich dat niet gerealiseerd. Mijn ideale toenadering tussen brontekst en doelttekst was een illusie gebleken. Die had echter wel in haar tweetalige bewustzijn plaatsgevonden.

Soms peins ik er weleens over of er niet een Tsjechische zin te bedenken valt die ook iets in het Nederlands betekent. Opperlandse bohemistiek dus. Er zijn in beide talen genoeg woorden te vinden die er uiterlijk hetzelfde uitzien of klinken (homoniemen): je (is), pas (taille), vlak (trein), loket (elleboog), past (val), bod (punt), bodem (7^e nv. van bod), op (aap), lid (volk), strop (plafond), kat (beul), pot (zweet), enz. enz. Maar zinnen construeren met een volledige grammaticale structuur gaat nauwelijks. Een groot struikelblok vormen de werkwoords-, naamvalsvormen en voorzetsels. Je krijgt onzinnige zinnnetjes als: ‘Je past op’ (de aap is de val), ‘Je loket vlak?’ (Is een elleboog een trein?) of ‘Je kost kolen’ (Het is een bot van de knieën).

Beide talen blijven uiteindelijk zelfstandige organismen, met hun eigen interne regelgeving en met hun eigen externe referentie naar de werkelijkheid, bijvoorbeeld naar eenzelfde werkelijkheid. Met andere woorden: heeft hetzelfde ‘ding’ in bron- en doeltaal dezelfde waarde? Roept de ‘Karlův most’ dezelfde associaties op als de ‘Karelsbrug’? Zelfs bij gelijke achtergrondkennis en gelijke gevoelservaringen van het ‘ding’ bij de Tsjechische en Nederlandse lezer blijven er essentiële verschillen bestaan die inherent zijn aan de taal: de klank en de associatie. Op college gaf ik weleens als voorbeeld van de arbitrariteit tussen klank en betekenis (De Saussure), die er in de regel in een natuurlijke taal bestaat, tenzij er sprake is van klanknabootsing of van een toevalligheid: het Nederlandse ‘bal’ Engelse ‘ball’, Franse ‘ballon’, Duitse ‘Ball’ (keurig geronde klanken die overeen lijken met onze voorstelling van een bal) is in het Tsjechisch ‘míč’ (mietsj), waarbij de Tsjech zich echt geen leeggelopen (piep!) of de Rus bij ‘mjatsj’ geen geëxplodeerde (platsj!) bal voorstelt...

Dit probleem doet zich met name bij het vertalen van poëzie voor, wanneer de dichter wel degelijk pseudoverbanden tussen klank en betekenis

probeert te leggen, zoals de romantische dichter Mácha die een oppositie tussen a- en i-klanken creëert en die aan betekenissen lieert: *máj* (mei), *láska* (liefde), *čas* (tijd), *skála* (rots), *háj* (bosschage) tegenover *byl* (was), *první* (eerste), *večerní* (avondlijk), *stín* (schaduw, schim), *klín* (schoot), *tichý* (stil) enz. Tja, daar zit je dan als vertaler mooi met een onoplosbaar probleem. Dat doet zich bovendien niet alleen dwars door de dichtregels voor (binnenrijm), maar juist in de eindrijmen, waar dat klankspel een triomfantelijk accent krijgt, een puntige afsluiting. Het niet respecteren van het rijm, zoals wel in poëzievertalingen uit wanhoop wordt gedaan of in een poging zoveel mogelijk van de oorspronkelijke motieven te handhaven, is een aanslag op de esthetiek van een gedicht. Liever dan maar minder motieven en desnoods een andere bewuste klankstructuur.

‘Byl pozdní večer – první máj –	‘t Was ’s avonds laat – de eerste
	mei –
Večerní máj – byl lásky čas.	Bij avondmei past liefde wel.
Hrdliččin zval ku lásce hlas,	Een duif riep op tot
	liefdesspel,
Kde borový zaváněl háj.’	Waar dennen geurden zij aan zij.’

Een ander schier onoplosbaar probleem doet zich vooral voor in het proza. In het Tsjechische proza komt veel vaker dan in het Nederlands het gebruik van spreektaal voor. Die manifesteert zich niet alleen in een andere woordkeuze (stijlregister), maar ook morfologische door klankveranderingen: ‘Můj brácha je blběj’ zou moeten zijn in ABTsj.: ‘Můj bratr je blbý’. Hoe kun je dit in het Nederlands uitdrukken? 1) Mijn broer is stom (ABN), 2a Mijn broertje is een rund/ezel/oen/halve zool (gelexicaliseerde oplossing), of 2b M’n/me broer is ... , waarbij je in het ‘t, ‘n, ‘r-traject belandt (elisie van een klank), iets wat ook lang geen ideale oplossing is. Oplossingen via een dialect zijn al helemaal uit den boze omdat deze streekbepaald zijn: je kunt moeilijk een Brno’er met Amsterdams of Drents accent laten spreken. Wat rest is een voorzichtig gebruik van de mogelijkheden 2a en 2b, waarbij je zelf mag bepalen hoe ver je kunt gaan: ‘me broer’ voelt – vind ik –afwijkender aan dan ‘we zien mekaar gauw’. Mag je ‘kennen’ en ‘kunnen’ willens en wetens verwisselen om sprektaaligheid uit te drukken? Of mag ‘hij heb’? Of ‘als’ na de vergrotende trap? Met ‘ze’ voor ‘hen’/ ‘hun’ zal niemand moeite hebben, maar met ‘hunnie’ voor ‘ze’ als onderwerp wel.

De onlangs overleden Tsjechische auteur Škvorecký, die samen met zijn vrouw in Toronto in de jaren zeventig en tachtig de exil-uitgeverij Sixty Eight Publishers leidde, maakte hier juist een sport van: spreektaal vs. ABTsj, of verbasteringen van Duitse woorden in het Tsjechisch (*De lafaards*, handelend over de laatste week van de Tweede Wereldoorlog toen Bohemen en Moravië een protectoraat van het Derde Rijk werden) of van Engelse in het Tsjechisch (*De ingenieur van de menselijk ziel*, onder Tsjechische emigranten in Canada). Toch heb ik nooit een Nederlandse recensie gelezen van deze vertalingen die dit superieure taalspel roemde. Kennelijk vindt de Nederlandse recensent het te gortig en hebben niet-standaardvormen van onze taal minder aanzien en minder waarde dan in het Tsjechisch, waar men glimlacht als men een woord leest als ‘Vono to není pravda’ in plaats van ‘Ono enz.’ of waar men zich een bult lacht als men een woord leest als ‘entrtejnment’ (Ned. enterteenment) of ‘olrajt’ (olrajt) of ‘Vudžů bilívit’ (Woedzjoe bilievit?), fonetisch volgens de Tsjechische regels gespeld, compleet met diakritische tekens.

‘Blběnka usrkne pinklejdynu. “Vel,” praví. “Já myslela, že dropnu ded na flóru. Jů ken imedžin.’ (p.143, Tsjechische brontekst)

‘Druifje nipt aan de pink lejdie. “Wel,” vertelt ze. “Ik dacht dat ik ded op de floor zou droppen. Joe ken imedzjin.” (p. 107, Ned. vertaling)

Of ligt de andere appreciatie van dit soort afwijkingen van de officiële taalnorm eerder in een verschillende taalcultuur? Nederlanders die er prat op gaan hun vreemde talen te beheersen en niet herinnerd willen worden aan de taalverminderingen waar ze zich onbewust toch schuldig aan maken, terwijl de Tsjech zich allang geschikt heeft in zijn onvermogen zich in vreemde talen uit te drukken en juist plezier beleeft aan allerlei taalvormingen van dien aard? Ook die spreektaaligheid heeft wellicht een historische bron: in het Nederlands hebben zich de gesproken en geschreven taal door de eeuwen heen vrij gelijkmatig ontwikkeld, terwijl in de Tsjechische taalgeschiedenis een lacune bestaat van enkele eeuwen, waarbij het geschreven Tsjechisch door vreemde overheersing teruggedrongen werd en geen gelijke tred kon houden met de gesproken vormen. Misschien wordt daardoor het gesproken Tsjechisch door de Tsjech wel authentieker gevoeld dan het gesproken Nederlands door de Nederlandstalige gebruiker. Dit natuurlijk los gezien van de rol van

dialecten, waarbij de gesproken vorm altijd prevaleert boven de geschreven, in beide taalgebieden.

De appreciatie van realia in de vertaling is ook zo'n algemeen probleem. Ik noemde al de Karelsbrug, in de hoop dat bezoek aan Praag de vorm van deze bijzondere brug over de Moldau in het geheugen van de toerist heeft gegrift. Maar wie kent dan de geschiedenis van deze brug, van keizer Karel IV, naar wie hij is genoemd, of van de beelden die er in de barok op zijn geplaatst? Waarom, onder welke omstandigheden, door wie en wat stellen ze voor? Wat voor historische gebeurtenissen vonden op die brug plaats? En dan heb ik het nog over een van de bekendste monumenten in de hoofdstad Praag. Wat zegt een Nederlander het Wenceslausplein als hij niet weet wie de heilige Wenceslaus (Václav) was en niet weet wat er zich zoal aan historische feiten op deze in feite boulevard in de loop der eeuwen hebben afgespeeld? Met andere objecten in en buiten Praag is het nog moeilijker gesteld.

Tot minder fysieke realia behoort muziek, wanneer die in de literatuur genoemd wordt of zelfs als motief een rol speelt in de semantiek van een vertelling of gedicht. Een voorbeeld hiervan is Bohumil Hrabals roman *Harlekijntjes miljoenen*. De titel verwijst naar een compositie van Riccardo Drigo. Daar is geen letter Tsjechisch aan, maar het behoort ook weer niet tot die bekende muziekmelodieën die je – Nederlander of Tsjech – als je de titel leest, vanzelf meeneuriert. Maar als je achter die compositie van Drigo aan gaat en die laat weerklinken, weet je dat het niet zomaar een titel van een compositie is. De beverige, slaperige violen corresponderen meesterlijk met de beverige ouden van dagen uit de roman die door de directie rustig gehouden moeten worden, terwijl deze muziek contrasteert met de vurige klanken van andere composities waar de ouden van dagen mee worden opgepept door een weerbarstige verpleeghuisarts.

In beide gevallen, van locaties en van klankvoorbeelden, zowel alsook beeldvoorbeelden (titels of motieven van schilderijen), zou het internet een goede aanvullende bron kunnen zijn. Het gebruik van 'papieren' voetnoten e.d. wordt meestal afgeraden omdat die het lezen van het verhaal zouden verstoren. Bovendien voegen ze wel iets toe aan de kennis van de lezer, maar altijd in (te) summiere vorm. Met de huidige technologie zou het prachtig zijn een tekst als *e-book* aan te bieden en die woorden tot hyperlink te bestemmen die nadere verklaring of verbeelding nodig hebben. Het zou een enorme verrijking van het lezen zijn: niet alleen behoudt het verhaal zijn autonome status, maar daaromheen zouden ook diverse tekstuele, auditieve en visuele uitbreiding als een soort bonus geraadpleegd kunnen

worden. En om het tekstbeeld van de vertelling niet te verstoren met allerlei kleurtjes van gehyperlinkte woorden, zou je een knopje op de computer moeten hebben, waarmee je dit soort kleurtjes aan- of uitzet. Zo zouden we onze leeservaring kunnen verdiepen en het verschil tussen de perceptie van bron- en doelttekst kunnen verkleinen. Ja, zelfs de brontekst zou al voorzien kunnen zijn van zo'n digitale omgeving, want veel informatie ontgaat ook de 'bronlezer' al.

Het lezen wordt dan niet slechts een consumeren van de tekst-ansich, maar kan ook een spannende en leerzame dwaaltocht worden door internet en een derde dimensie toevoegen aan het leesproces. Neem nu als voorbeeld mijn laatste vertaling *Mendelssohn op het dak* van Jiří Weil. Deze roman speelt zich af tijdens het protectoraat en beelden van Praag en Theresienstadt zouden een prachtige aanvulling zijn op de tekst. Dat geldt ook voor de aanslag op Heydrich, die erin beschreven wordt. Niet dat de tekst zelf niet voldoende beeldend zou zijn, maar het geeft de tekst wel een extra documentaire dimensie. Als vertaler maak je die dwaaltocht toch al om de juistheid van je vertaling te staven, maar je zou ook de lezer zo'n 3D-ervaring gunnen.

Josef Škvorecký: Ingenieur van de menselijke ziel (Bert Bakker, 1989; vertalerscollectief)

Jiří Weil: *Mendelssohn op het dak* (Cossee, 2012; vert. K.M.)

K.H. Mácha: *Beelden van mijn leven* (Moldaviet 18, Voetnoot, 2011; vert. K.M.)